

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА (ЗА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯМИ)

УДК 37.013.46

DOI <https://doi.org/10.32782/2410-2075-2023-16.13>

ДИДАКТИКА КУЛЬТУРИ ФІЛОСОФІЇ КАЗИМИРА ТВАРДОВСЬКОГО

ДАНІК НАДІЯ АНДРІЇВНА

асистент кафедри іноземних мов і методик їх навчання

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка

nadiiadanik@ukr.net

orcid.org/0009-0003-7440-7567

У сучасному світі, де зростає значущість філософії в освітньому процесі, педагогічна думка Казимира Твардовського, польського філософа, який жив і працював у період між двома світовими війнами, може бути корисною для сучасних освітян. У статті проаналізовано модель філософської освіти, яку пропонує К. Твардовський і яка має на меті формування критичного мислення та самосвідомості учнів. У статті проаналізовано модель філософської освіти, розроблену Казимиром Твардовським, яка має великий потенціал як пропедевтика філософії в середній школі й університеті. Автор розкриває зміст цієї моделі, яка, після невеликих змін, може стати цінним орієнтиром для розроблення конкретних підходів до освіти, сприяти формуванню критичного мислення та самосвідомості студентів. Стаття зосереджується на визначенні цілей освіти, які Казимир Твардовський поставив перед собою у своїй навчальній роботі. Автор наводить важливі аспекти педагогічної думки Твардовського, спрямовані на стимулювання активного мислення та самоосвіти студентів. Розглядаються питання розвитку критичного мислення, вільної думки, уміння аналізувати й оцінювати ідеї, а також прагнення до особистісного зростання через філософську рефлексію. Аналіз моделі філософської освіти, запропонованої Казимиром Твардовським, надає можливість розширити розуміння філософської освіти та педагогіки загалом. Цей підхід сприяє розвитку самостійності та критичного мислення студентів, здатності аналізувати складні концептуальні проблеми та формуванню власних філософських позицій. Окрім того, у статті розглядаються інші важливі аспекти філософської освіти, як-от формування особистісної культури та розвиток моральності учнів. К. Твардовський підкреслює, що особистість має бути здатною розв'язувати складні життєві проблеми та робити свідомий вибір. Філософська освіта має стати засобом формування таких навичок і умінь.

Ключові слова: філософія освіти, Казимир Твардовський, логіка, психологія, пропедевтика філософії, вивчення філософії.

Постановка проблеми. Однією з основних проблем дидактики філософії Казимира Твардовського є його складний і технічний стиль письма. Науковець використовував високий рівень абстракції та мовну точність, що може бути складним для розуміння й осмислення студентами або новачками у філософському вивченні. Філософські дослідження К. Твардовського були впроваджені в конкретний історичний і культурний контекст його часу, зокрема в період після Другої світової війни. Це може впливати на розуміння й інтерпретацію його філософських ідей, зокрема для сучасних студентів, які не мають досить інформації про цей контекст. Філософські праці К. Твардов-

ського містять багато складних філософських понять, як-от «інтенціональність», «категоріальність», «рефлексія», а також його оригінальна концепція інтенціонального акту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Постать Казимира Твардовського та його філософію досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці: Пітер Саймонс, Ян Воленський, Марія ван дер Шаар і Анна Брожек. Зокрема, предметом дослідження вітчизняних науковців (О. Гончаренко) була філософія та філософська освіта в розумінні Казимира Твардовського, а І. Карівець описував конструктивістські тенденції в історично-філософських дослідженнях Казимира Твардовського.

Метою статті є дослідження й аналіз дидактичної культури філософії Казимира Твардовського як засновника Львівсько-варшавської школи.

Виклад основного матеріалу. Модель філософської освіти Казимира Твардовського включає пропедевтику філософії в середній школі та її університетське вивчення. Пропедевтика філософії, що складається з логіки та психології, розвиває критичне мислення, строгість у міркуваннях, усвідомлює основні залежності психічного життя. Академічне вивчення філософії виховує здатність детально розглядати філософські питання за допомогою наукових методів. Описана модель філософської освіти, після внесення деяких правок, досі може бути орієнтиром для конкретних рішень у сфері освіти. На особливу увагу заслуговує модель викладання філософії в середній школі у формі пропедевтики філософії, що формує критичне мислення та самосвідомість школярів. Такий підхід був би більш раціональним, ніж уведення учня у світ філософських доктрин, з яких він на основі переваг вибирає те, що йому підходить.

Казимир Твардовський уважав, що варто відмовитися від позначення філософії як однієї науки, оскільки слово «філософія» означає групу наук, до яких, серед іншого, належать психологія, логіка, теорія пізнання, естетика, етика, філософія права, філософія релігії, теорія відносин, метафізика. Відправна точка філософських наук емпірична: вони вивчають об'єкти, дані у внутрішньому досвіді, і об'єкти, дані у внутрішньому та зовнішньому досвіді [4, с. 37–38]. К. Твардовський підкреслює, що раніше психологічні дослідження, а також етичні чи логічні, залежали від припущень метафізичних, а зараз дедалі частіше отримують схвалення дослідження, що проводяться із психологічного погляду. Наприклад, не розглядається сутність морального блага, а аналізуються психічні явища, звані моральним почуттям; мислитель не розвіює якостей Бога, а веде до вивчення того, як виникає поняття Бога в розумі [4, с. 35]. Отже, К. Твардовський уважав психологію фундаментальною філософською дисципліною, надавав однаковий статус логіці та визнавав

обидві дисципліни як співавторів пропедевтики філософії (1927b, с. 174). Погляди творця Львівсько-варшавської школи на важливість психології для окремих філософських наук із часом зазнали деяких змін. Однак цю дисципліну він незмінно вважав фундаментальною не тільки для філософії, а й для гуманітарних наук, а почасти навіть для природничих наук [1, с. 271]. Невід'ємним складником філософського методу К. Твардовського була увага до ясності мови та предметності дослідження, тому аналіз значень слів і фраз був одним із його основних інструментів дослідження [1, с. 271].

Наукова та дидактична діяльність Казимира Твардовського вплинула на формування деяких загальних ідей, які були прийняті більшістю представників Львівсько-варшавської школи, незважаючи на явні відмінності між ними у плані детального вирішення філософських проблем. До цих ідей належать: постулат ясності, класична концепція істини, гносеологічний реалізм, антиіраціоналізм, гносеологічний абсолютизм, інтелектуалізм, інтенціональна концепція психіки, зацікавлення логікою та логічним аналізом, аксіологічним абсолютизмом, мінімалістичною відправною точкою у філософії [14, с. 311].

Метод К. Твардовського включає загальні принципи, які стосуються, по-перше, філософії, що викладається в середній школі, а по-друге, університетського вивчення цієї науки. Філософська освіта на шкільному етапі має форму пропедевтики філософії, яка є поєднанням логіки та психології. Як уважав дослідник, ця тема є однією з найважливіших [7, с. 177–178], оскільки:

1) вона показує форми, у яких рухається будь-яке наукове дослідження (логіка), і основні закони психічної діяльності (психологія); це приводить до того, що пропедевтика філософії репрезентує науку з погляду логічних критеріїв і у світлі людської психіки, що є вищим джерелом гуманітарних і природничих наук [7, с. 178];

2) контакт із пропедевтикою філософії дозволяє студентам розпочати наукове самопізнання від чуттєвого світу до духовного та його творинь. Питання, які доти з'являлися

випадково в інших предметах (наприклад, питання відношення думки до мови, існування зовнішнього світу, мотивів, що впливають на поведінку людини), тут систематично розглядаються та представлені їх методичні вирішення [7, с. 178];

3) дозволяє виробити критику та строгість у міркуваннях (особливо шляхом усвідомлення типових помилок). Критика захищає від догматизму, а з іншого боку – від скептицизму; захищає від зайвої самовпевненості та зневаги до чужих поглядів; дозволяє вирівнювання між надмірною афективністю та сухістю [7, с. 179].

Критика приводить до усвідомлення основ, на яких ґрунтуються наші твердження та погляди [5, с. 241–242];

4) пропедевтика філософії доповнює загальну освіту, необхідним елементом якої є базові знання логіки та психології, серед яких: поняття визначення, силогізм, доказ, гіпотеза, теорія тощо; знання того, що таке спарювання психічних фактів, які основні типи цих фактів, від чого залежить сила почуттів, що таке характер, у чому полягає питання свободи волі [9, с. 198–199].

Рекомендації К. Твардовського про те, як реалізувати пропедевтику філософії, такі:

1) логіка та психологія є невід'ємними частинами цього предмета, він не може управлятися суто у формі логіки або суто у формі психології. Поняття, що стосуються логіки, існують у кожному шкільному предметі, а поняття, що відносять до психології, – у багатьох із них. Отже, елементарні поняття, стосуються загальної освіти [9, с. 199];

2) учитель не повинен мати можливості змінювати порядок питань, включених до навчальної програми, або розробляти конкретні питання за рахунок більш основних. У такому разі учні виноситимуть із середньої школи лише схематичні повідомлення, визначені інтересами вчителя, і переконання, що вони вже вміють «філософствувати», а не базові, тверді знання з логіки та психології. До таких знань може привести тільки вчення, що зберігає порядок і зв'язок правильно підібраних повідомлень, які становлять ціле [9, с. 200].

Реалізація правильної практики філософії повинна ґрунтуватися на таких принципах:

– вивчення філософії – це набуття навичок самостійного розгляду філософських питань; це дослідження самих філософських питань, спрямоване на їх вирішення за допомогою методів наукового дослідження [8, с. 172, 175];

– вивчення філософії не варто починати з вивчення історії філософії, підручників чи збірок із філософії або будь-якої її галузі. У нефілософських науках цього не відбувається. Підручники, збірники, уведення, загальні дослідження дозволяють лише поверхнево ознайомитися з філософськими науками [8, с. 172–173];

– вивчення історії філософії не має бути початком вивчення філософії, воно повинно поєднуватися з ним. Правильний спосіб вивчення історії філософії – вивчення творів класичних представників філософії. Читання популярних підручників призводить тільки до енциклопедичного знання історії філософії; вивчення наукових підручників – це тільки допомога та завершення правильного вивчення історії філософії [8, с. 172–173];

– під час вивчення окремої галузі філософії варто починати з пізнання обраного питання на основі його монографічних досліджень і намагатися всебічно вивчити його, виявити те, що в ньому ще не досить вивчено. Аналогічно треба вивчити наступні питання, надалі можна буде перейти до більш сумарного вивчення інших питань окремої гілки, і тільки згодом – до вивчення систематичних розробок цієї гілки [8, с. 172–173];

– вивчення окремих галузей філософії варто починати з її основних областей –

логіки та психології. Ці дисципліни представляють два типи методів дослідження, що використовуються у філософії: логіка представляє апіорний метод і емпіричну психологію [8, с. 174], тому шкільна пропедевтика філософії може забезпечити хорошу підготовку до вивчення філософії;

– ознайомлення з методами вивчення нефілософських наук є підготовчою роботою з вивчення філософії. Навички, необхідні для розроблення філософських питань,

не можуть бути надбані тільки шляхом проведення самих філософських досліджень [8, с. 174–175]; нефілософські науки можуть надавати матеріали для досліджень, можуть виконувати допоміжну роль і забезпечувати методичну правильність (1920 р., с. 98). Необхідно ознайомитися як мінімум із двома науками: перша – математика, друга – обрана емпірична наука [8, с. 172–173, 175]. К. Твардовський зазначив, що цей шлях «непростий і некороткий, копіткий і обтяжливий» [8, с. 176];

– наукова обробка історії філософії можлива лише для тих, хто здатний читати в оригіналі її грецькі та латинські джерела. Без знання класичних мов можна вивчати логіку та психологію, але не метафізику [10 с. 427–428, 430]. Наукова робота в галузі філософії також вимагає знання сучасних мов, особливо англійської, французької, німецької, а також італійської [6, с. 467–468]. Кожен переклад філософського тексту заснований на інтерпретації цього тексту, і тому хтось, той, хто покладається суто на переклад, не зможе скласти власну думку про те, як розуміти погляди обраного автора [10, с. 427–428, 430–431].

Характер Казимира Твардовського зазвичай згадується в контексті його філософських поглядів, що цілком зрозуміло, оскільки цей філософ розвинув концепції суджень у психологічному сенсі, зробивши відмінність між актом, змістом і об'єктом судження, чим надихнув Е. Гуссерля на вивчення сутності уявлення та сенсу. Варто також звернути увагу на менш відомий аспект діяльності Казимира Твардовського – дидактику. Як засновник Львівсько-варшавської школи він підготував низку видатних науковців і незліченну кількість студентів. Його лекції, хоча і починалися в ранні ранкові години, були та популярні, що влада Львівського університету була змушена орендувати додаткові зали спеціально для виступів К. Твардовського, оскільки зали, якими вони володіли, не могли вмістити всіх слухачів. Викладацько-науковий авторитет, притаманний К. Твардовському, дозволяв йому відбирати своїх майбутніх семінаристів. Навіть ті, кому вдалося потрапити на семінар,

не були впевнені, що зможуть його закінчити, оскільки семінар із позитивним результатом закінчували приблизно третина прийнятих.

Про дидактичний талант Казимира Твардовського з визнанням відгукувався, зокрема, Богдан Наврочинський – педагог, історик педагогіки, також учень К. Твардовського, який писав про нього, що він був «видатним філософом, але, можливо, ще більшим педагогом» [13, с. 373]. Польський педагог Вінценти Оконь представив образ Казимира Твардовського у книзі «Образи знаменитих польських педагогів», назвав його «учителем учених» і визнав одним із найвидатніших польських педагогів ХХ ст. [13, с. 373]. Також Джоанна Зегзула-Новак назвала Казимира Твардовського особистісним зразком академічного вчителя [2, с. 181].

Беручи до уваги дидактичний аспект діяльності Казимира Твардовського, можна представити реконструкцію цілей освіти, які він зображував у своїх працях і які, імовірно, ставив перед собою у своїй роботі. Це синтез поглядів мислителя, заснований як на публікаціях, що безпосередньо стосуються розглянутого питання, тобто основні поняття дидактики та логіки для використання в учительських семінарах, що таке філософія та навіщо ми її вивчаємо, як і чому потрібно вчитися, а також на текстах про логіку: незалежність думки, про забобони, етику: про патріотизм, про завдання наукової етики, етику проти теорії еволюції, промовах. Виступ на засіданні комісії шкільних планів і товариства вчителів вищих навчальних закладів у Львові 25 березня 1916 р., а також лекції К. Твардовського з етики та дидактики доступні в архівах комбінованих бібліотек факультету філософії та соціології Варшавського університету, Інституту філософії та соціології державної академії наук та польського філософського товариства.

Щоб зберегти ясність тексту, спочатку визначимо поняття «вчення» і покажемо, як воно розумілося К. Твардовським.

У наш час для позначення передбачуваних результатів, яких бажають досягти за допомогою освіти, використовується поняття «цілі освіти». Казимир Твардовський не вживав

цього поняття. Натомість він ужив цю терміносполуку у своїх працях з дидактики, а також у лекціях із цього курсу. Нині навчання розуміється як «надання учням можливості вчитися» [3, с. 490], однак Казимир Твардовський визначає «навчання» як «будь-яку діяльність, яка відбувається систематично, тобто навчання відповідно до заздалегідь складеного плану, для того, щоб давати іншим повідомлення або навчати їх інтелектуальних здібностей» [12, с. 5].

Таке визначення «викладання» дозволило б уважати, що під поняттям «цілі викладання» Казимир Твардовський розуміє тільки розвиток інтелектуальних здібностей і передачу знань, а виховання для нього окреме, незалежне від викладання питання. Це зовсім інше. Незважаючи на наведене вище визначення, К. Твардовський у роботі «Основні поняття дидактики і логіки» для використання в педагогічних семінаріях підкреслював, що однією із цілей викладання є виховання: «викладання в народній школі має і деякі подальші дії. Бо воно служить не тільки освіті та вихованню інтелектуальних здібностей, а й загальноосвітнім цілям» [12, с. 9]. У своїх лекціях із загальної дидактики науковець пише: «Однією з найважливіших цілей викладання варто вважати педагогічний вплив викладання» [11].

Співіснування та нерозривність виховання та навчання впливають, за К. Твардовським, з того факту, що учні, відвідуючи школу, про-

водять у ній кілька годин майже кожен день, у результаті чого сила речей перебуває під впливом особистості вчителя та школи як людської колективності. Хороший учитель повинен використовувати ці можливості для свідомого формування характеру, ставлення та переконань учня, за допомогою наявних у нього виховних чинників, як постійних, так і випадкових. Як постійні виховні чинники К. Твардовський називає навчання, карність, колективний характер викладання та приклад учителя. Випадковими чинниками є настанови, поради та застереження, накази та заборони, а також нагороди та покарання [12, с. 213].

Висновки. Серед постійних виховних чинників К. Твардовський акцентував на педагогічній науці, відзначав, що «виховний вплив науки полягає як у типі переданих повідомлень, так і у способі їх надання» [12, с. 214], водночас виховання повинно мати релігійно-моральний характер. Моральний характер виховання розуміється цим мислителем як вплив виховання на дії та прагнення учнів, які в результаті виховання повинні усвідомити його позитивність з етичного погляду, тобто моральності. Релігійний характер виховання проявляється в сукупності етичних переконань, які повинні бути передані учневі, причому це будуть переконання, що виходять із християнства, оскільки релігія Христа є найбільш досконалим вираженням того, що варто вважати хорошим в етичному сенсі [12, с. 209].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Dąbbska I. Semiotyczne koncepcje w filozofii Kazimierza Twardowskiego. *Tejże, Znaki i myśli: wybór pism z semiotyki, teorii nauki i historii filozofii*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
2. Zegzuła-Nowak J. Kazimierz Twardowski jako wzór osobowy nauczyciela akademickiego. *Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym*. 2012. № 15. S. 181.
3. Hejnicka-Bezwińska T. *Pedagogika ogólna*. Warszawa : Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2008. S. 490.
4. Twardowski K. *Psychologia wobec fizjologii i filozofii. Przewodnik Naukowy i Literacki*. 1897. R. XXV.
5. Twardowski K. *Przemówienie z okazji otwarcia Polskiego Towarzystwa filozoficznego we Lwowie. Przegląd Filozoficzny*. 1904. R. VII.
6. Twardowski K. *O potrzebach filozofii polskiej. Nauka Polska*. T. 1.
7. Twardowski K. *Filozofia w szkole średniej. Tegoż, Rozprawy i artykuły filozoficzne*. Lwów : Księgarnia S.A. "Książnica-Atlas" T.N.S.W., 1927a.
8. Twardowski K. *Jak studiować filozofię? Tegoż, Rozprawy i artykuły filozoficzne*. Lwów : Księgarnia S.A. "Książnica-Atlas" T.N.S.W., 1927b.
9. Twardowski K. *Kilka uwag o ministerialnym projekcie programu nauki filozofii w szkole średniej. Rozprawy i artykuły filozoficzne / K. Twardowski*. Lwów : Księgarnia S.A. "Książnica-Atlas" T.N.S.W., 1927 c.

10. Twardowski K. Greka i łacina a filozofia. Filomata, 1933. L. 50.
11. Twardowski K. Dydaktyka ogólna Półroczce letnie 1902/3 // zbiory cyfrowe archiwum połączonych bibliotek wfs UW. Ifis PAN oraz PTF. AKT P-17-12. Karta № 8.
12. Twardowski K. Zasadnicze pojęcia dydaktyki i logiki do użytku w seminariach nauczycielskich. Lwów : Towarzystwo Pedagogiczne, 1901.
13. Okoń W. Wizerunki sławnych pedagogów polskich. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie Żak, 2000. S. 373.
14. Woleński J. Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.

DIDACTICS OF THE CULTURE OF PHILOSOPHY BY KAZYMYR TWARDOWSKYI

DANIK NADIIA ANDRIIVNA

Assistant of the Department of Foreign Languages
and their Teaching Methods

Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy

In the modern world, where the importance of philosophy in the educational process is growing, the pedagogical thought of Kazymyr Twardowskyi, a Polish philosopher who lived and worked between the two world wars, can be useful for modern educators. The article analyzes the model of philosophical education proposed by K. Twardowskyi, which aims to form critical thinking and self-awareness of students. This article analyzes the model of philosophical education developed by Kazymyr Twardowskyi, which has great potential as a propedeutic of philosophy in secondary school and university. The author reveals the content of this model, which, after some modifications, can become a valuable guide for the development of specific approaches to education, contributing to the formation of critical thinking and self-awareness of students. The article focuses on the definition of the goals of education that Kazymyr Twardowskyi set for himself in his educational work. The author cites important aspects of Twardowskyi's pedagogical thought aimed at stimulating active thinking and self-education of students. The author discusses the development of critical thinking, free thought, the ability to analyze and evaluate ideas, as well as the desire for personal growth through philosophical reflection. The analysis of the model of philosophical education proposed by Kazymyr Twardowskyi provides an opportunity to expand the understanding of philosophical education and pedagogy in general. This approach contributes to the development of students' independence and critical thinking, the ability to analyze complex conceptual problems and the formation of their own philosophical positions. In addition, the article discusses other important aspects of philosophical education, such as the formation of personal culture and the development of students' morality. K. Twardowskyi emphasizes that a personality should be able to solve complex life problems and make conscious choices. Philosophical education should become a means of developing such skills and abilities.

One of the main problems with the didactics of philosophy by Kazymyr Twardowskyi is his complex and technical writing style. The scholar used a high level of abstraction and linguistic precision, which can be difficult for students or newcomers to philosophical study to understand and comprehend. Twardowskyi's philosophical research was embedded in the specific historical and cultural context of his time, particularly in the post-World War II period. This can affect the understanding and interpretation of his philosophical ideas, particularly for modern students who do not have sufficient information about this context. Twardowskyi's philosophical writings contain many complex philosophical concepts, such as intentionality, categoricity, reflection, and his original concept of the intentional act.

The purpose of the article is to study and analyze the didactic culture of Kazymyr Twardowskyi's philosophy as the founder of the Lviv-Warsaw School.

Key words: *philosophy of education, Kazymyr Twardowskyi, logic, psychology, propedeutics of philosophy, study of philosophy.*

REFERENCES

1. Dąmbska, I. (1965). Semiotyczne koncepcje w filozofii Kazimierza Twardowskiego. W: *tejże, Znaki i myśli: wybór pism z semiotyki, teorii nauki i historii filozofii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
2. Zegzuła-Nowak, J. (2012) Kazimierz Twardowski jako wzór osobowy nauczyciela akademickiego, "Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym", 15, s. 181.

3. Hejnicka-Bezwińska, T. *Pedagogika ogólna*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2008. S. 490.
4. Twardowski, K. (1897). *Psychologia wobec fizjologii i filozofii*. Przewodnik Naukowy i Literacki, R. XXV.
5. Twardowski, K. (1904). *Przemówienie z okazji otwarcia Polskiego Towarzystwa filozoficznego we Lwowie*. Przegląd Filozoficzny, 1904. R. VII.
6. Twardowski, K. (1918). *O potrzebach filozofii polskiej*. Nauka Polska, t. 1.
7. Twardowski, K. (1927a). *Filozofia w szkole średniej*. W: tegoż, *Rozprawy i artykuły filozoficzne*. Lwów: Księgarnia S.A. "Książnica-Atlas" T.N.S.W.
8. Twardowski, K. (1927b). *Jak studiować filozofię?* W: tegoż, *Rozprawy i artykuły filozoficzne*. Lwów: Księgarnia S.A. "Książnica-Atlas" T.N.S.W.
9. Twardowski, K. (1927c). *Kilka uwag o ministerialnym projekcie programu nauki filozofii w szkole średniej*. W: K. Twardowski, *Rozprawy i artykuły filozoficzne*. Lwów: Księgarnia S.A. "Książnica-Atlas" T.N.S.W.
10. Twardowski, K. (1933). *Greka i łacina a filozofia*. *Filomata*, L. 50.
11. Twardowski, K. *Dydaktyka ogólna. Półrocze letnie 1902/3* // *Zbiory cyfrowe archiwum połączonych bibliotek wfs UW. Ifis PAN oraz PTF. AKT P-17-12. Karta № 8*.
12. Twardowski, K. *Zasadnicze pojęcia dydaktyki i logiki do użytku w seminariach nauczycielskich*. Lwów: Towarzystwo Pedagogiczne, 1901.
13. Okoń, W. *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, 2000. S. 373.
14. Woleński, J. (1985). *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.